

Слюсаревський М. М., Чорна Л. Г., м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СТАН І ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ДІТЕЙ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ЗІ СХОДУ УКРАЇНИ

Переселенці зі сходу України, як дорослі, так і діти, перебувають під впливом травматичних подій, однак діти є особливо вразливою групою. Щонайменше три основні чинники гальмують їхню соціально-психологічну адаптацію та інтеграцію в українське суспільство, а саме: воєнні дії на сході України, свідками та учасниками яких переселенці стали, і велика ймовірність розвитку в них посттравматичних стресових розладів; складнощі адаптації переселенців на новому місці проживання; несформованість у багатьох переселенців як громадян України політичної ідентичності, проукраїнських поглядів на майбутнє держави, в якій вони проживають, що значно посилює їхні психологічні негаразди. Завдяки дослідженню суспільних настроїв учнів старших класів, серед яких були й переселенці, на звільнених від російської окупації у 2014 році територіях Донбасу виявлено закономірність: старшокласники, які вважають, що Україну можна зберегти як єдину державу, порівняно з їхніми опонентами переживають позитивні почуття у 2-3 рази частіше; проукраїнські погляди учнівської молоді істотно поліпшують її емоційне самопочуття, а протилежні – погіршують; подолання емоційних травм переселенців відбувається швидше, якщо вони визначаються, громадянами якої держави вони є, та усвідомлять власну національну ідентичність. Водночас процес інтеграції мешканців сходу в українську спільноту має базуватися на вихованні дітей усіх регіонів України в дусі патріотизму – дорослі мають усвідомлювати необхідність такого виховання і дбати про створення відповідних умов для цього. Формування згуртованості українців може розпочинатися з реалізації соціально-психологічних проєктів, які б показували необхідність такого єднання. Табори, де діти з різних куточків України могли б не тільки відпочивати, а й навчатися спільно розв'язувати життєві проблеми, виховуватись у національному дусі, – хороша можливість реалізації ідеї єднання українців. Психологічна допомога дітям-переселенцям має будуватися на комплексних засадах, з урахуванням соціально- та політико-психологічної складової процесу їхньої інтеграції в українське суспільство.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, посттравматичні стресові розлади, соціально-психологічна адаптація, патріотичне виховання, громадянська ідентичність.

Постановка проблеми. Психологічні джерела, як зарубіжні, так і вітчизняні, висвітлюючи проблематику вимушених переселенців, біженців, внутрішньо переміщених осіб, констатують наявність у них травматичних переживань, потенційних стресових розладів, емоційного неблагополуччя (Вестбрук, 2014; Дирегров, 2015; Мюллер, 2014; Сардж-

веладзе, 2001; Butler, Fennell, & Hackmann, 2008; Clark, & Beck, 2011; Raunovic, 2003; Wells, & Sembi, 2004). Психічний стан дітей і дорослих – мешканців сходу України, які залишились у зоні бойових дій або через певний час після їх початку залишили цю зону, абсолютно типовий для тих, хто зазнав травми. Так, за даними ЮНІСЕФ на травень 2014 р., близько половини дітей Донецької області віком від 7 до 18 років стали свідками подій, пов'язаних з війною, зокрема бачили танки та військову техніку, бойові дії, були очевидцями завдання ушкоджень знайомим людям, погроз зі сторони людей зі зброєю. Деякі стали свідками вбивства. Більшість дітей, що пережили небезпечні події, відчувають негативні емоції, такі як страх, злість, сум, страждають від порушення сну та проблем із концентрацією уваги, почуваються наляканими. Близько чверті опитаних виявляли ознаки підвищеної тривожності порівняно з нормами, встановленими для їхніх вікових груп, кожна друга дитина відчувала страх (Експрес-оцінка..., 2014). Перебуваючи в зоні бойових дій, дорослі та діти пережили не поодинокі, а систематичні стреси. Переселившись на мирні території, вони й досі переживають воєнні події, що виявляється в повсякденній психологічній напруженості, раптових безпідставних нападах тривоги та роздратування, для яких немає, здавалося б, безпосередніх причин. Загалом, в Україні простежується тенденція до збільшення частки дітей, які потрапляють у зону ризику розвитку ПТСР (Klymchuk, & Gorbunova, 2017).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Українські дослідники, базуючись на масштабних опитуваннях, емпіричних вимірюваннях, спостерігаючи масові міграції населення зі сходу України, охопленого війною, на інші, безпечні для проживання, мирні території, стверджують, що сьогодні більшість вимушених переселенців підпадають під усі або хоча б один діагностичний критерій, які містяться в найавторитетнішому посібнику з діагностики та статистики психічних розладів “DSM-V” (Diagnostic and Statistical Manual, 2013; Синопис діагностичних критеріїв..., 2014). Безпосереднє переживання травматичної події, переживання її в ролі свідка, убоління за близьких і рідних, які постраждали внаслідок травматичної події, – усе це призводить до того, що переселенці потрапляють у групу ризику щодо посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Ця експертна думка багатьох психологів, які працюють на волонтерських засадах із переселенцями (Горбунова, & Климчук, 2014; Вознесенська, & Сидоркіна, 2015; Гундєртайло, 2017; Осадько, 2015; Плетка, Чаплінська, 2014; Титаренко, 2015), підтверджується результатами репрезентативних опитувань Інституту соціальної та політичної психології (далі – ІСПП) НАПН України, проведених наприкінці 2014 та 2015 років щодо емоційних станів, у яких перебувають школярі на звільнених

територіях Донбасу¹. Сприйняття поточних подій зазвичай викликає в старшокласників приплив емоцій, які вказують на високу ймовірність посттравматичних стресових розладів. Це передусім почуття тривоги (57,8 % в 2014 р. і 51,0 % у 2015 р.) та страху (43,5% і 37,7% відповідно), до яких долучаються не лише емоції горя (38,3% і 36,9%) і співчуття (43,9% і 45,7%), а й відчаю та песимізму (14,5% і 17,9%), ненависті (17,5% і 21,8%), гніву та люти (33,3% і 36,5%). З надією й оптимізмом сприймали поточні події в країні ледь більше 27% респондентів у 2014 році і 29% – у 2015-му. Зазначимо, що серед опитаних були й ті, які стали вимушеними переселенцями.

Як дорослі, так і діти перебувають під впливом травматичних подій, однак діти є особливо вразливою групою. Дорослим значно легше пристосуватися до умов переселення, вони використовують уже набуті механізми психологічного захисту або перевірені на досвіді поведінкові реакції, які ще недостатньо розвинені у дітей та підлітків. Через обмежений контроль над своїм оточенням і власними силами діти не можуть зрозуміти, що відбувається насправді (Горбунова, 2004; Бочкор, 2014; Чабан, 2006). Так, маленькі діти внаслідок вікових особливостей власного мислення негаразди в найближчому соціальному оточенні можуть пояснювати своєю неслухняністю та брати вину на себе. До всього цього додається те, що самі психологічні травми внаслідок глибинності та великої сили впливу на людину призводять до роз'єднаності батьків і дітей, руйнують емоційні зв'язки і згуртованість сім'ї. Мама й тато часто занадто заглиблені у власні болісні переживання, у них немає ані сил, ані ресурсів, щоб розмовляти з дітьми та спробувати дізнатись, що саме вони відчувають, і хоча б якось втішити дитину. Болючі спогади про травматичні події, тривожні сни, відчуття того, що ти знову переживаєш біль, страх або кривду, підвищення агресивності, загострення почуття провини, значна збудливість та порушення когнітивних функцій – базовий перелік симптомів ПТСР, які мають діти-переселенці.

Мета статті: визначити чинники психологічної адаптації та інтеграції дітей-переселенців в українське суспільство та обґрунтувати вплив громадянської ідентичності переселенців на успішність цих соціальних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічний стан дітей-переселенців зі сходу України має ознаки травматизації, чинниками

¹ В опитуванні взяли участь 694 (2014 р.) та 654 (2015 р.) учні 10–11-х класів на звільнених територіях Донецької і Луганської областей (приблизно порівну в обох областях); похибка вибірки учнів – 3,5%. Для забезпечення відповідності характеристик вибірових сукупностей параметрам генерального масиву отримані дані було піддано процедурі зважування за регіональною ознакою.

чого є насамперед соціальні умови, а також, безумовно, вікові особливості самих дітей, які потребують для свого нормального розвитку й нормальних, безпечних умов.

До тяжкого травматичного досвіду переживань, набутого в зоні бойових дій, приєднуються тривоги й страхи, пов'язані з переїздом переселенців на нове місце проживання. Спостерігається ефект ретравматизації – одна травма накладається на іншу: загроза життю та благополуччю за місцем попереднього проживання (одна травма) поєднується з необхідністю контактувати з незнайомим середовищем (вторинна травма) (Максимова, 2014). Діти вимушені були залишити звичні для них місця, друзів, особисті речі, близьких людей і навіть, – в окремих випадках, – когось із батьків. Батьки, переживаючи стрес та кризу ідентичності (соціальної, групової, географічної, постійно запитуючи себе: “Хто я і де я?”), витрачаючи багато часу та сили на пошуки роботи на новому місці, офіційне отримання статусу переселенців, не завжди здатні своєчасно потурбуватися про своїх дітей. Тож діти змушені розв'язувати свої проблеми самостійно, а часто і “включатись” у нерозв'язані проблеми та переживання дорослих (Максимова, 2014; Сидоркіна, 2015; Бочкор, 2014).

Страх і недовіра переселенців щодо незнайомих людей, які поводитись агресивно в зоні бойових дій, може неусвідомлювано переноситися дітьми на всіх нових незнайомих людей, а таких більшість оточення на новому місці проживання. Крім того, місцеве населення на мирних територіях має також безліч образ на “східняків”: чому допустили незаконний референдум?; чому були проти Майдану?; чому донецькі чоловіки не воюють проти агресора? тощо. Стереотипні звинувачення переселенців у всіх соціально-політичних негараздах у країні, підсвідомий пошук серед них “цапа-відбувайла”, винуватого в цих негараздах, навішування на новеньких у школі учнів, прибулих зі сходу, ярликів (“колорадо”, “сепарато”) – усе це може перетворитися на справжнє випробування для них (Галата, 2014). Особливі труднощі переживають діти-переселенці підліткового віку, який є найважливішим етапом у формуванні і розвитку їхньої особистісної ідентичності. “У приймальному середовищі переселенці часто опиняються в маргінальному становищі. З одного боку, якщо підлітки не належать до соціальної мережі земляків, їм доволі важко сформувати позитивне ставлення до себе, а з другого – традиції і стиль життя, які пропагують члени такої мережі, можуть суперечити нормам приймального середовища. Як результат, підліток може відчувати відчуження та дезорієнтацію” (Максимова, 2014).

Таким чином, навіть оптимістично налаштовані, спрямовані на злагоду і порозуміння між українцями переселенці можуть перетворитися на дратівливих, підозрілих, “незрозумілих” і “невдячних” людей, які у

свідомості українців виокремлюються відтак у велику умовну групу населення “східняки”, що перебуває в соціальній ізоляції на новому місці проживання. Суто психологічні, когнітивні, емоційні та поведінкові порушення в поведінці дітей-переселенців ускладнюються соціально-психологічними, пов’язаними з налагодженням соціальних контактів на новому місці проживання.

Крім традиційних для переселенців у всьому світі психологічних проблем емоційного та соціально-адаптаційного характеру, до проблем українських переселенців зі сходу України додаються проблеми, пов’язані з несформованістю в багатьох із них громадянської, політичної, української ідентичності, духу патріотизму та особистого прагнення суверенітету країни, де вони проживають. Навіть найтяжчі фізичні страждання людина переносить значно легше і в найбільш нелюдських умовах існування вона виживає, якщо відчуває смисл свого існування, має надію і прагне досягти мети в житті (Франкл, 1990). Якщо людина втрачає духовні цінності буття, відчуває екзистенційний вакуум свого існування, живе лише матеріальними потребами, то її легко перетворити на залежну від інших, несамостійну, пасивну особу, яку легко переконати в чому завгодно, легковірну і не “перевантажену” певними політичними переконаннями. Політична апатія легко перетворюється в політичну корупцію під час виборів. Існування в паралельних світах, які аж ніяк не перетинаються один з одним, – політиків-олігархів-чиновників і переважної більшості населення, яке виживає “як може”, – дає підстави цим двом сторонам звинувачувати одна одну в чому завгодно, перекладати вину на іншого за стан справ у державі, не відчуваючи при цьому ніякої ані політичної, ані моральної відповідальності за стан країни. Таким чином політична апатія певної частини населення України, орієнтація на патерналістські моделі поведінки (Жовтянська, 2008) отримували певний час бонуси за брак проукраїнської ідентичності. Результати наукових досліджень психологів тому підтвердження. Так, фундаментальне кількарічне дослідження (2009–2011 роках) співробітників ІСПП НАПН України під керівництвом В. Васютинського показало, що ідентичність російськомовних жителів України (а це переважно мешканці АР Крим, Донецької і Луганської областей) є вельми *складною і суперечливою* (Російськомовна спільнота в Україні..., 2012). Якщо на рівні соціально-політичного самовизначення вони орієнтуються на збереження та зміцнення зв’язків з усім російським – державою, мовою, культурою, то на рівні соціально-психологічному, комунікативно-прагматичному їхні уподобання зсуваються в бік прийняття українських атрибутів. Переважне усвідомлення себе українцем (хоча й російськомовним) підштовхує до більш “проукраїнської” позиції, позитивнішого оцінювання “своїх”. Натомість тяжіння до російської ідентичності зумовлює вибір нейтральних оцінок, уникання явного на-

дання переваги українським або російським цінностям. “Така позиція виявляється найбільш комфортною і втілює *унікально-захисний* спосіб адаптації російськомовних громадян до умов їхнього етнополітичного визначення” (там само, с. 54). У цілому дослідники на той час характеризували ідентичність російськомовної спільноти в Україні в категоріях вимагання патерналістської опіки, бажання повернути увагу до своїх проблем, почасти шляхом дещо лукавого перебільшення їхньої важкості, як позицію вичікування та уникання активних дій, власне відмову від самовизначення (Етнопсихологічний вимір України..., 2014). На жаль, останні соціально-політичні події в Україні за період, який минув від часу цього дослідження, показують, що масова політична свідомість мешканців сходу України стала одним із чинників соціальних негараздів і збройного конфлікту з РФ у Донецькій і Луганській областях.

Недостатня сформованість громадянської ідентичності мешканців сходу України знаходить відображення в результатах масових багаторічних опитувань ІСПП НАПН України (Моніторинг..., 1998; Суспільно-політична ситуація..., 2004; 2014; Політична криза..., 2007; Україна – 2009; Українська держава на рубежі..., 2011; Громадська думка..., 2014; Думки та оцінки громадян..., 2014; Стан суспільної свідомості..., 2014; Україна в контексті ..., 2018). Так, позиція мешканців Заходу і Центру країни вирізняється більшою політичною та соціальною активністю щодо подій у країні. Згідно з результатами опитування, у травні 2014 р. в Західному та Центральному регіонах здатними впливати на суспільні процеси вважали себе 19,7% і 17,6% опитаних, не здатними – близько 55%. Натомість у Східному та Південному регіонах визнали себе спроможними впливати на суспільні процеси лише 7,6% і 10,9%, не спроможними – відповідно 81,6% і 78,9% респондентів. У лютому 2018 р. різниця між регіонами України у відчутті мешканцями як громадянами України своєї суб’єктності зменшується, але, як і раніше, населення сходу вважає себе найменш здатним впливати на суспільні процеси в державі. Показники соціальної та політичної апатії в мешканців сходу найвищі серед усіх інших регіонів України.

Ще одне суттєве запитання: “Чи вважаєте Ви, що Україна спроможна існувати як справді незалежна держава?” – наочно характеризує політичну і громадянську свідомість мешканців сходу України. Ствердну відповідь інтерв’юери отримали від 62,9% опитаних у цьому регіоні (для порівняння: на заході ствердно відповіли 92,8%, у цілому по Україні – 74,7%). Тобто різниця між Західним і Східним регіонами сягає майже 30% (травень 2014 р.). У лютому 2018 р. ситуація покращилася: уже 70,8% респондентів на сході ствердно відповіли на це питання (але опитування не велося на окупованих територіях Донбасу). Однак на сході України

найменша частка (26,2%) тих респондентів, які вважають, що на Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів.

Поширена на сході України невиразна ідентичність та брак чіткої громадянської позиції утворюють сприятливе підґрунтя для маніпулювання свідомістю молодого покоління східних українців. Це засвідчує, зокрема, згадане вище опитування, проведене на звільнених територіях Донбасу. Понад третину старшокласників (37,5%) у 2014 р. і майже половина (45,1%) у 2015 р. поділяють тезу “Нинішня українська влада розв’язала на Донбасі нікому не потрібну війну”, що є одним з головних меседжів російської пропаганди. Альтернативну тезу “На Донбасі Україна веде народну війну проти окупантів” підтримують помітно менше старшокласників (28,9% – 2014 р. і 25,3% – 2015 р.), хоча в громадській думці населення України в цілому виразно домінує саме ця теза (52,3% і 44,7%, відповідно). Не змогли визначити свого ставлення до згаданих тез 33,6% у 2014 р. і 29,6% у 2015 р. учнів, що є високим показником невизначеності для масових опитувань.

Відповідальність Російської Федерації за те, що коїться в Україні, визнають вочевидь менше, ніж можна було б очікувати, старшокласників – лише 26,6% (2014 р.) і 26,0% (2015 р.) (по Україні в цілому РФ звинувачують 42,4% опитаних). Доволі симптоматичною з погляду стану свідомості опитаних є їхня надмірна лояльність до країни-агресора. Для характеристики свого ставлення до Росії вони обирають найчастіше нейтральне слово “сусід” (44,6% – 2014 р., 51,1% – 2015 р.). Агресором її вважали 31,3% у 2014 р. і 38,3% у 2015 р. старшокласників, ворогом – 18,5% і 20,3%, відповідно. Водночас серед учнів старших класів кожен п’ятий схильний вважати Росію другом (19,6% і 23,6%), кожен шостий у 2014 р. і вже кожен п’ятий у 2015 р. – союзником (16,7% і 19,3%), кожен дев’ятий у 2014 р. і вже кожен шостий у 2015 р. – старшим братом (10,9% і 16,2%), кожен дванадцятий у 2014 р. і кожен десятий у 2015 р. – прикладом для наслідування (8,3% і 9,9%). Сумарно негативні визначення ворога поступаються означенням з нейтральною і позитивною модальністю. Характер відповідей опитаних старшокласників не залишає сумніву, що почуття ненависті, гніву і люті певна частина респондентів спрямовує аж ніяк лише проти місцевих терористів та російського агресора. При цьому парадоксально, але переважна більшість опитаних не бажає виходу Донбасу зі складу України!

Така амбівалентність почуттів і ставлень представників Східного регіону України до воєнного конфлікту, до політичних подій і загалом до Української держави змушує аналітиків говорити про те, що мешканці сходу України не відчувають себе громадянами жодної держави або ж мають подвійну ідентичність на кшталт: “Я за місцем проживання, регіонально, є українцем, але загалом належу до слов’ян, до російського

світу” (Левін, 2014), про знецінення ними української ідентичності (Васютинський, 2010). І ця невизначеність “Хто Я є в Україні? Громадянином якої держави Я є?” переростає у внутрішній емоційний конфлікт, загострюючи відчуття безпорадності, соціальної ізольованості та агресивності переселенців, що часом виливається в інфантильні звинувачення нової української влади: “Нащо було протестувати на Майдані?! Ось до чого це все призвело!”. Така ідентичність аж ніяк не сприяє розвитку патріотизму, оскільки людину не цікавить загальноукраїнська історія, вона не співпереживає тому, що відбувається на рівні держави сьогодні, а до російських подій її життя також не має ніякого прямого стосунку, тож можна абстрактно про щось там порозмовляти та обмежитися такою заочною, бездіяльною участю в політичному житті. Відтак її відповідальність не задіяна, і це психологічно дає певні бонуси як заспокоєність, захищеність від ризиків і переживань. Нестача відчуття політичної, національної єдності мешканців сходу з іншими регіонами України зі свого боку нерідко призводить до формування суто регіональної ідентичності: “Я житель Донбасу, Луганська, Донецька, але ж ніяк не громадянин України” (Левін, 2014).

Отже, можна виокремити щонайменше три основні чинники, які гальмують процеси соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців та їхню інтеграцію в українське суспільство:

1. Травматичні події (воєнні дії на сході України), свідками та учасниками яких ці переміщені особи стали; велика ймовірність розвитку в них посттравматичних стресових розладів.

2. Складнощі соціокультурної, соціально-психологічної адаптації переселенців на новому місці проживання.

3. Несформованість у багатьох переселенців політичної ідентичності як громадянина України, проукраїнських поглядів на майбутнє держави, в якій вони проживають, що значно посилює їхні внутрішні психологічні негаразди та підсвідомо виявляється у внутрішньоособистісних конфліктах.

Негативні емоційні переживання, емоційна травмованість переселенців посилюються через невиробленість у них проукраїнської громадянської позиції. Факт залежності психоемоційного стану від громадянської позиції людини було виявлено як статистичну закономірність під час вищезгаданих масових опитувань учнівської молоді на звільнених територіях Донецької області: ***простежується чітко виражений зв'язок модальності почуттів респондента з його позицією щодо збереження цілісності держави.*** Ті старшокласники, які вважають, що Україну можна зберегти як єдину державу, порівняно з їхніми опонентами з проросійським баченням збройного конфлікту переживають позитивні почуття (надію, оптимізм, гордість, співчуття тощо)

в 1,5–3,7 рази частіше. Отже, за інших однакових умов проукраїнські погляди учнівської молоді на звільнених територіях істотно поліпшують їхнє емоційне самопочуття, а протилежні – погіршують.

Зважаючи на стан емоційної нестабільності, внутрішніх конфліктів, нерозуміння і підвищеного почуття безпорадності, переселенці, особливо їхні діти, потребують дієвої психологічної і психолого-педагогічної підтримки. Оскільки існує тісний взаємозв'язок між травмою і станом здоров'я людини, між її духовним і душевним (психологічним) здоров'ям, цілісністю особистості і її громадянською ідентичністю, то така підтримка має базуватися і на політико-соціальній складовій. Людина почувається щасливо й комфортно в соціально-політичному просторі країни, коли думки та слова громадян узгоджуються з їхніми діями, коли не потрібно приховувати свої політичні погляди, бо вони не суперечать загальнолюдським цінностям, коли хизуватися політичним цинізмом та апатією не просто недоречно, а й неприпустимо, а виявляти патріотизм і політичну відповідальність – аж ніяк не наївно і не соромно, – врешті-решт, коли людина більшою мірою задоволена своїм життям, коли вона відчуває єдність із тією спільнотою людей, з якою проживає в одній державі, ніж коли такої єдності немає.

Групова ідентичність людей, у т. ч. й національна, формується тоді, коли вони спільно розв'язують проблеми їхнього спільного проживання, спілкуються та взаємодіють у процесі спільної діяльності, прагнуть єднання. Мешканці різних регіонів України мають різну історію, традиції, мову спілкування, але лише в процесі взаємодії, пізнання особливостей одне одного, визнання ними специфіки різних регіонів України можливе їхнє порозуміння та єднання, *ідентифікація себе як однієї великої групи людей за національною ознакою*. Подолання емоційних травм переселенців відбуватиметься швидше, якщо вони визначаться, громадянами якої держави вони є, та усвідомлять власну національну ідентичність.

Переселенці зі сходу України переважно або компактно проживають у певних місцях (санаторії, профілакторії, табори тощо), створюючи закриті для взаємодії з місцевим населенням групи, або ж винаймають окремі помешкання та приховують від сусідів свою регіональну належність. Їхня інтеграція в територіальну спільноту на новому місці проживання в Україні відбувається більш гармонійно, якщо вони переїхали жити до родичів або друзів, виявляють українську ідентичність, уміння розв'язувати життєві проблеми. Ситуація з вимушеними переселенцями всередині України знову виявила актуальну для країни потребу в єднанні, розумінні, діалозі між представниками різних її регіонів. Проєктів, які б матеріально втілювали ідеї єднання, формування національної ідентичності та громадянської позиції мешканців України, сьогодні практично немає.

Процес інтеграції мешканців сходу в українську спільноту має відбуватися *одночасно* з вихованням дітей, підлітків, молоді всіх регіонів України в дусі патріотизму та любові до свого народу. Дорослі мають усвідомлювати необхідність такого виховання та дбати про створення відповідних умов для цього. Табори для дітей, де вони змогли б не тільки відпочивати, розважатись, а й наснажуватися національним духом, – гарна можливість реалізації ідей єднання українців (Ангелова, 2017). У таборі мають бути рівномірно представлені всі регіони України. Діти можуть ділитися між собою історіями, звичаями, традиціями того регіону, який вони представляють, обмінюватися досвідом, дізнаватися більше одне про одного, а також, і це головне, *навчитися взаємодіяти та спільно розв'язувати певні життєві проблеми*. Згуртованість українців у цілому має розпочинатись із реалізації проектів, які б показували можливість і необхідність їхнього єднання, моделювали позитивний досвід спілкування і на конкретних прикладах раціонально доводили користь виховання сильних духом, незалежних, автономних, вільних, патріотично налаштованих громадян країни.

Сьогодні психологічну допомогу переселенцям у місцях компактного їх проживання надають волонтери на рівні індивідуальних консультацій або ж групових, здебільшого арт-терапевтичних, занять. Працюють центри психологічної допомоги переселенцям в окремих містах України і в мережі волонтерських об'єднань (Методичний реабілітаційний центр ІСПП НАПН України, ГО “Українська асоціація фахівців з подолання наслідків психотравматичних подій”, Кризовий центр медико-психологічної допомоги Інституту психології ім. Г. С. Костюка). Шкільні психологи теж супроводжують дітей-переселенців у межах навчального процесу. Проте психологи зосереджують увагу насамперед на суто емоційних проблемах переселенців, а питання їхньої соціальної та політичної ідентичності, аби не чіпати делікатних, нез'ясованих, дратівливих, а насправді найбільш важливих тем, залишаються поза колом обговорень.

Найбільш продуктивний спосіб вирішення завдань патріотичного виховання в Україні напрацьовано в скаутській організації “Пласт”. Досвід роботи фахівців цієї організації має бути врахований під час розроблення принципів патріотичного виховання та формування громадянської ідентичності дітей-переселенців. Однак загальні принципи виховного процесу в таборі з патріотичного виховання дітей мають спиратися не лише на засади організації їхньої пізнавальної діяльності, гри, розваг і спортивних змагань, а й враховувати спроможність дітей розв'язувати конкретні практичні проблеми. Найкраще, коли ці проблеми будуть пов'язані із функціонуванням територіальних громад, де проживають діти (або ж на території табору, де вони проживатимуть певний

час). Ланцюжок виховних дій має бути таким: постановка проблеми – формулювання завдань – виокремлення труднощів – шляхи подолання труднощів – підвищення самооцінки дітей – відчуття смаку до роботи – розроблення нових проектів розв’язання проблем населення – самоорганізація дітей – взаємопідтримка (Гундертайло, 2017). Таким чином табір зможе навчити молодь самостійно розв’язувати свої проблеми, а не сподіватися на допомогу від держави. Діти повинні навчитися всього, що робитиме їх спроможними громадянами.

Висновки. Психологічна допомога дітям-переселенцям стосується насамперед коригування їхніх емоційних станів та адаптації до нових місць проживання на рівні когнітивних і поведінкових реакцій. Проте ця допомога має будуватися на більш комплексних засадах та враховувати соціально- та політико-психологічну складову процесу їхньої адаптації та справжньої інтеграції в українське суспільство, тобто йдеться про виховання дітей у дусі патріотизму та національної єдності на базі європейських цінностей. Результати емпіричних досліджень, здійснюваних науковцями ІСПП НАПН України, ставлять під сумнів поширену в суспільстві думку про можливість (більше того, декларовану вимогу) “деполітизації” проблеми надання психологічної допомоги переселенцям. Звичайно, психологічна допомога має надаватися всім, хто її потребує, незалежно від їхніх політичних поглядів. Однак слід усвідомлювати, що ефективною вона буде лише в тому разі, якщо поєднуватиметься з відповідними просвітницькими заходами, суттєвими зрушеннями в громадській думці освітян, ненав’язливим, але цілеспрямованим формуванням патріотичного світогляду молоді.

Список використаних джерел

Ангелова, С. О. (2017). Концепція соціально-психологічної абілітації підлітків, на життя яких вплинули бойові дії на сході України: досвід мандрівного табору миру. *Проблеми політичної психології*, 6 (20), 152–161.

Бочкор, Н. П., Дубровська, Є. В., Залеська, О. В., Калашник, О. А., Ковальчук, Л. Г., Левченко, К. Б., & Худякова, Н. Ю. (2014). *Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період*. Методичні рекомендації. Київ: Ла Страда-Україна.

Васютинський, В. О. (2010). Моніторинг ставлень студентської молоді до україномовного спілкування: організація і результати дослідження. В *Підвищення престижності україномовного спілкування в студентському середовищі: досвід, проблеми*, Збірник науково-методичних матеріалів НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології (с. 5–40). Київ: Міленіум.

Васютинський, В. О. (2012). *Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз*. НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Вестбрук, Д., Кеннерлі, Г., & Кірк, Дж. (2014). *Вступ у когнітивно-поведінкову терапію*. Львів: Свічадо.

Вознесенська, О. Л., & Сидоркіна, М. Ю. (2015). *Арт-терапія у подоланні психічної травми: практичний посібник*. Київ: Золоті ворота.

Галата, С. (2014). Що міцніші нерви, то ближче мета (інтерв'ю зі співробітниками ІСПП НАПН України). *Освіта України*, 36, 24.

Горбунова, В. В. (2004). Етнічний світ у малюнках дітей. *Соціальна психологія*, 6 (8), 77–85.

Горбунова, В. В., & Климчук, В. О. (2014). Стреси під час війни: не боятися інтегрувати в життя психологічну травму. *Громадське радіо, розділ "Подкасти"*, просвітницька програма "Чайник". Взято з <https://hromadske.radio/podcasts/chaynyk/stresy-pid-chas-viyny-ne-boyatysya-integruvaty-v-zhyttya-psyhologichnu-travmu>.

Жовтянська, В. В. (2008). Уявлення українського населення про соціальну ситуацію. *Соціальна психологія*, 4 (30), 38–48.

Левін, К. (2014). Двадцятимільйонна провінція. *Українська правда*. Взято з <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/6/7009698/>.

Лозова, О. М. (Ред.) (2014). *Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність*. Київ: Інтерсервіс.

Максимова, Н. А. (2014). Методичні рекомендації щодо організації та надання психологічної допомоги дітям та сім'ям вимушених переселенців. *Інформаційно-методичний збірник*, 9, 39–52.

Мюллер, М. (2014). *Якщо ви пережили психотравмуючу подію*. Львів: Свічадо.

Осадько, О. Ю. (2015). Актуальні проблеми надання психологічної допомоги постраждалим від конфлікту на сході України. В Т. М. Титаренко (Наук. ред.), *Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій*, Збірник матеріалів наукового семінару. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Представництво Польської академії наук у м. Києві, Соціально-психологічний методичний реабілітаційний центр (с. 77–87). Київ: Міленіум.

Плетка, О. Т., & Чаплінська, Ю. С. (2014). Як пережити війну всередині себе: авторська методика по роботі з переселенцями "Книга про війну". В *Медична психологія: здобутки, розвиток та перспективи*, Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції. Всеукраїнська громадська організація "Українська асоціація лікарів-психологів" (с. 100–102). Київ.

Сарджвеладзе, Н., Беберашвілі, З., Джавахишвілі, Д., Махашвілі, Н., & Сарджвеладзе, Н. (2001). *Травма и психосоциальная помощь: практическое руководство, основанное на опыте НПО Грузии (draft)*. Тбилиси, Баку: Норвежский совет по беженцам.

Сидоркіна, М. Ю. (2015). Використання арт-терапевтичних технологій в роботі з дітьми вимушених переселенців. В Чуприков, А. П., Найдьонова, Л. А., Вознесенська, О. Л., & Скар, О. М. (Ред.). (2015). *Простір арт-терапії: мистецтво життя*, Матеріали XII Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 27–28 лютого 2015 р.) (с. 137–138). Київ: Золоті ворота.

Синопсис діагностичних критеріїв DSM-V та протоколів NICE для діагностики та лікування основних психічних розладів у дітей та підлітків. (2014). Львів: Видавництво Українського Католицького Університету.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2014). *Громадська думка і суспільні настрої напередодні парламентських виборів. Жовтень' 2014*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2014). *Думки та оцінки громадян на старті виборів до Верховної Ради України. Вересень' 2014*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.). (1998). *Моніторинг "Інформаційний простір України" Вересень' 1998*, Інформаційний бюлетень Інститут соціальної та політичної психології АПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2007). *Політична криза – 2007 у вимірах суспільної свідомості. Травень' 2007*. Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2014). *Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича. Березень' 2014*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Калачнікова, Л. М., & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2004). *Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів-2004*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2014). *Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень' 2014*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2009). *Україна – 2009: національні символи, соціальна напруженість, електоральні наміри. Липень' 2009*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Слюсаревський, М. М. (Ред.), & Черниш, Л. П. (Упоряд.). (2011). *Українська держава на рубежі третього десятиріччя незалежності: думки та оцінки громадян. Вересень' 2011*, Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Титаренко, Т. М. (2015). Напрями психологічної реабілітації особистості, що переживає події війни. В Титаренко Т. М. (Ред.). (2015). *Психологічна допомога особистості, що переживає наслідки травматичних подій*, Збірник матеріалів наукового семінару. Ін-т соціальної та політичної психології НАПН України, Представництво Польської академії наук у м. Києві, Соціально-психологічний методичний реабілітаційний центр (с. 3–13). Київ: Міленіум.

Україна в контексті зовнішніх і внутрішніх викликів сьогодення: стан суспільної свідомості (за даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного 8–16 лютого 2018 р.), Інформаційний бюлетень. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ.

Франкл, В. (1990). *Человек в поисках смысла: сборник*. Пер. с англ. и нем. Л. Я. Гозман, & Д. А. Леонтьев (Общ. ред.). Москва: Прогресс.

Чабан, О. С. (2006). Діти Беслана: ефективна психотерапія. В А. П. Чуприков, О. А. Бреусенко-Кузнецов, & О. Л. Вознесенська (Ред.). (2006). *Простір арт-терапії: можливості та перспективи*, Матеріали II міждисциплінарної науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Київ, МАУП, 24-25 лютого 2005 р.) т. 1. (с. 76–79). Київ: Міленіум.

ЮНИСЕФ Україна, & GfK Ukraine. (2014). *Експрес-оцінка соціально-психологічного становища дітей в Донецькій області: результати дослідження*. Взято з [https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid_Psychosocial Assesment_of_Children_in_Donetsk_Oblast_ua.pdf](https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid_Psychosocial_Assesment_of_Children_in_Donetsk_Oblast_ua.pdf).

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition (DSM-5)*. Washington, DC.

Butler, G., Fennell, M., & Hackmann, A. (2008). *Cognitive-Behavioral Therapy for Anxiety Disorders: Mastering Clinical Challenges*. New York: Guilford Press.

Clark, D. A., & Beck, A. T. (2011). *Cognitive Therapy of Anxiety Disorders: Science and Practice*. New York: Guilford Press.

Klymchuk, V. O., & Gorbunova, V. V. (2017). Prevalence of the PTSD Symptoms among Ukrainian Children: a Brief Report on the Research Findings. *Problemy politychnoi psykholohii*, 6 (20), 162–170.

Paunovic, N. (2003). Prolonged Exposure Counter Conditioning as a Treatment for Chronic Posttraumatic Stress Disorder. *Anxiety Disorders*, 17, 749–499.

The Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW). (2013). *General recommendation No. 30 on women in conflict prevention, conflict and post conflict situations to CEDAW*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CEDAW/GComments/CEDAW.C.CG.30.pdf>

Wells, A., & Sembi, S. (2004). Metacognitive Therapy for PTSD: a Preliminary Investigation of a New Brief Treatment. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 35, 307–318.

References

Angelova, S. O. (2017). Kontseptsiiia sotsialno-psykholohichnoi abilitatsii pidlitkiv, na zhyttia yakykh vplynuly boiovi dii na skhodi Ukrainy: dosvid mandrivnoho tabory myru [The concept of social and psychological habilitation of adolescents affected by fighting in East of Ukraine: Experience of the peacekeeping travel camp]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 6 (20), 152–161. (in Ukrainian)

Bochkor, N. P., Dubrovska, Ye. V., Zaleska, O. V., Kalashnyk, O. A., Kovalchuk, L. H., Levchenko, K. B., & Khudiakova, H. Yu. (2014). *Sotsialno-pedahohichna ta psykholohichna robota z ditmy u konfliktnyi ta postkonfliktnyi period: metodychni rekomendatsii* [Socio-Pedagogical and Psychological Work with Children in the Conflict and Post-Conflict Period: methodical recommendations]. Kyiv: La Strada Ukraine. (in Ukrainian)

Vasiutynskiy, V. O. (2010). Monitorynh stavlen studentskoi molodi do ukrainomovnoho spilkuvannia: orhanizatsiia i rezultaty doslidzhennia [Monitoring of Students' Attitudes towards Ukrainian-Language Communication: Organization and Results of Research]. In *Pidvyshchennia prestyzhnosti ukrainomovnoho spilkuvannya v studentskomu seredovyshchi: dosvid, problemy* [Increasing the Prestige of Ukrainian-Language Communication in the Student Environment: Experience, Problems]. National

Academy of Sciences of Ukraine, Institute for Social and Political Psychology (pp. 5–40). Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. O. (2012). *Rosiiskomovna spilnota v Ukraini: sotsialno-psykholohichniy analiz* [Russian-Speaking Community in Ukraine: Socio-Psychological Analysis]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Vestbruk, D., Kennerli, H., & Kirk, J. (2014). *Vstup u kohnityvno-povedinkovu terapiiu* [Introduction to Cognitive-Behavioral Therapy]. Lviv: Svichado. (in Ukrainian)

Voznesenska, O. L., & Sydorkina, M. Yu. (2015). *Art-terapiia u podolanni psykhičnoi travmy* [Art Therapy in Overcoming Mental Trauma]. Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Galata, S. (2014). Shcho mitsnishi nervy, to blyzhche meta (interviu zi spivrobitnykamy ISPP NAPN Ukrainy). *Osvita Ukrainy*, 36, p. 24. (in Ukrainian)

Horbunova, V. V. (2004). Etnichniy svit u maliunkakh ditei [Ethnic World in the Drawings of Children]. *Sotsialna psykholohiia*, 6 (8), 77–85. (in Ukrainian)

Horbunova, V. V., & Klymchuk, V. O. (2014). Stresy pid chas viiny: ne boiatysia intehruvaty v zhyttia psykholohichnu travmu. *Hromadske radio, rozdil "Podkasty", prosvitnytska prohrama "Chaynyk"* [Public Radio, "Podcasts" Section, Educational Program "The Dummy"]. Retrieved from <https://hromadske.radio/podcasts/chaynyk/stresy-pid-chas-viiny-ne-boyatysya-intehruvaty-v-zhyttya-psyhologichnu-travmu>. (in Ukrainian)

Zhovtianska, V. V. (2008). Uiavlennia ukrainskoho naseleння pro sotsialnu sytuatsiiu [Representation of the Ukrainian Population about the Social Situation]. *Sotsialna psykholohiia*, 4 (30), 38–48. (in Ukrainian)

Levin, K. (2014). Dvadtysiatmylyonna provintsiiia [Twenty-Million Province]. *Ukrayinska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/02/6/7009698/>. (in Ukrainian)

Lozova, O. M. (Ed.) (2014). *Etnopsykholohichniy vymir Ukrainy: semiozys, mifotvorchist, identychnist* [Ethnopsihological Dimension of Ukraine: Semiois, Myth-Making, Identity]. Kyiv: Interservis. (in Ukrainian)

Maksymova, N. A. (2014). Metodychni rekomendatsii shchodo orhanizatsii ta nadannia psykholohichnoi dopomohy ditiam ta simiam vymushenykh pereselentsiv [Methodical Recommendations on the Organization and Provision of Psychological Assistance to Children and Families of Internally Displaced Persons]. *Informatsiino-metodychnyi zbirnyk*, 9, 39–52. (in Ukrainian)

Muller, M. (2014). *Yakshcho vy perezhyly psykhotravmuiuchu podiiu* [If You have Experienced a Traumatic Event]. Lviv: Svichado. (in Ukrainian)

Osadko, O. Yu. (2015). Aktualni problemy nadannia psykholohichnoi dopomohy postrazhdalym vid konfliktu na skhodi Ukrainy. In T. M. Tytarenko (Ed.), *Psykhologichna dopomoha osobystosti, shcho perezhyvaie naslidky travmatychnykh podii* [Psychological Assistance of the Person Who is Experiencing the Consequences of Traumatic Events]. Institute for Social and Political Psychology NAES of Ukraine, Agency of the Polish Academy of Sciences in Kyiv, Socio-Psychological Methodological Rehabilitation Center (p. 77–87). Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Pletka, O. T., & Chaplinska, Yu. S. (2014). Yak perezhyty viinu vsередyni sebe: avtorska metodyka po roboti z pereselentsiamy "Knyha pro viinu" [How to survive the war inside: the author's technique for dealing with settlers "Book of War"]. In *Medychna psykholohiia: zdobutky, rozvytok ta perspektyvy* [Medical Psychology: Achievements]

ments, Development and Perspectives]. Proceedings III international scientific-practical Conference]. All-Ukrainian Public Organization “Ukrainian Association of Doctors-Psychologists” (p. 100–102). Kyiv. (in Ukrainian)

Sardzhveladze, N., Beberashvili, Z., Dzhavakhishvili, D., Makhashvili, N., & Sardzhveladze, N. (2001). *Travma i psikhosotsialnaya pomoshch: prakticheskoye rukovodstvo, osnovannoye na opyte NPO Gruzii (draft)* [Trauma and Psychosocial Care: a Practical Guide Based on the Experience of Georgian NGOs (Draft)]. Tbilisi, Baku: Norvezhskiy sovet po bezhentsam. (in Russian)

Sydorkina, M. Yu. (2015). Vykorystannia art-terapevtychnykh tekhnolohii v roboti z ditmy vymushenykh pereselentsiv [Use of Art-Therapeutic Technologies in Working with Children of Displaced Persons]. In A. P. Chuprykov, L. A. Naydonova, O. L. Voznesenska, & O. M. Sknar (Eds.), *Space of Art Therapy: The Art of Life, Proceedings of the XII International Interdisciplinary Scientific and Practical Conference*, Kyiv, February 27-28, 2015 (p. 137–138). Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Synopsys diahnostychnykh kryteriiv DSM-V ta protokoliv NICE dlia diahnostyky ta likuvannia osnovnykh psykhychnykh rozladiv u ditei ta pidlitkiv [Synopsis of DSM-V Diagnostic Criteria and NICE Protocols for the Diagnosis and Treatment of Basic Psychiatric Disorders in Children and Adolescents]. (2014). Lviv: Vydavnytstvo Ukrayinskoho Katolytskoho Universytetu. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2014). *Hromadska dumka i suspilni nastroi naperedodni parlamentskykh vyboriv. Zhovten' 2014. Informatsiyni biuleten* [Public Opinion and Social Moods on the Eve of Parliamentary Elections. October' 2014. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2014). *Dumky ta otsinky hromadyan na starti vyboriv do Verkhovnoi Rady Ukrainy. Veresen' 2014. Informatsiyni biuleten* [Opinions and Assessments of Citizens at the Start of the Elections to the Verkhovna Rada (the Parliament) of Ukraine. September' 2014. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.). (1998). *Monitorynh “Informatsiyni prostir Ukrainy”. Veresen' 1998. Informatsiyni biuleten* [Monitoring “Information Space of Ukraine”: inform. bulletin, September' 98]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2007). *Politychna kryza – 2007 u vymirakh suspilnoi svidomosti. Traven' 2007. Informatsiyni biuleten* [Political Crisis – 2007 in the Measurements of Social Consciousness: May' 2007. Inform. bulletin.]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2014). *Stan suspilnoi svidomosti v Ukraini pislia padinnia rezhymu Yanukovycha. Berezen' 2014. Informatsiyni biuleten* [The state of Public Consciousness in Ukraine after the Fall of Yanukovich's Regime. March' 2014. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), Kalachnikova, L. M., & Chernysh, L. P. (Comps.). (2004). *Suspilno-politychna sytuatsiia v Ukraini naperedodni prezidentskykh vyboriv-2004. Informatsiyni biuleten* [Socio-Political Situation in Ukraine on the Eve of the Presidential Election-2004. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP AES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2014). *Suspilno-politychna sytuatsiia v Ukraini naperedodni prezidentskykh vyboriv. Traven' 2014. Informatsiinyi biuleten* [Socio-Political Situation in Ukraine on the Eve of the Presidential Election. May' 2014. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2009). *Ukraina – 2009: natsionalni symvoly, sotsialna napruzhenist, elektoralni namiry. Lypen' 2009, Informatsiinyi biuleten* [Ukraine – 2009: National Symbols, Social Tension, Electoral Intentions. July' 2009. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), & Chernysh, L. P. (Comp.). (2011). *Ukrainska derzhava na rubezhi tretoho desiatyrichchia nezalezhnosti: dumky ta otsinky hromadian. Veresen' 2011, Informatsiinyi biuleten* [Ukrainian State at the Turn of the Third Decade of Independence: Thoughts and Assessments of Citizens. September' 2011. Inform. bulletin]. Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Tytarenko T. M. (2015). Napriamy psykholohichnoi reabilitatsii osobystosti, shcho perezhivaie podii viiny [Directions of Psychological Rehabilitation of the Person who is Experiencing the Events of the War]. In T. M. Tytarenko (Ed.), *Psykholohichna dopomoha osobystosti, shcho perezhivaie naslidky travmatychnykh podii: zbirnyk materialiv naukovoho seminaru* [Psychological Assistance of the Person Who is Experiencing the Consequences of Traumatic Events]. Institute for Social and Political Psychology NAES of Ukraine, Agency of the Polish Academy of Sciences in Kyiv, Socio-Psychological Methodological Rehabilitation Center (p. 3–13). Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Ukraina v konteksti zovnishnykh i vnutrishnykh vyklykiv sohodennia: stan suspilnoi svidomosti (za danymy vseukrainskoho reprezentatyvnoho opytuvannia, provedenoho 8–16 lutoho 2018 r.). Informatsiinyi biuleten [Ukraine in the Context of the External and Internal Challenges of the Present: The State of Social Consciousness (According to an All-Ukrainian Representative Survey Conducted February 8-16, 2018. Inform. bulletin] (2018). Kyiv: ISPP NAES of Ukraine. (in Ukrainian)

Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskakh smysla: sbornik* [Man's Search for Meaning], transl. from Engl. and Germ., L. Ya. Gozman, & D. A. Leontyev (Eds.). Moscow: Progress. (in Russian)

Chaban, O. S. (2006). Dity Beslana: efektyvna psykhoterapiia [Children of Beslan: effective psychotherapy]. In A. P. Chuprykov, O. A. Breusenko-Kuznyetsov, & O. L. Voznesenska (Eds.). (2006). *Prostir art-terapii: mozhyvosti ta perspektyvy: materialy II Mizhdystyplinarnoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu (Kyiv, MAUP, 24-25 liutoho 2005)* [Space of Art Therapy: Opportunities and Prospects], vol. 1 (p. 76–79). Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

UNICEF Ukraine, GfK Ukraine (2014). *Ekspres-otsinka sotsialno-psykholohichnogo stanovyshcha ditei v Donetskii oblasti: rezultaty doslidzhennia* [Express Assessment of the Socio-Psychological Situation of Children in the Donetsk Region: the Results of the Study]. Retrieved from [https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid Psychosocial Assesment of Children in Donetsk Oblast ua.pdf](https://www.unicef.org/ukraine/ukr/Rapid%20Psychosocial%20Assesment%20of%20Children%20in%20Donetsk%20Oblast%20ua.pdf). (in Ukrainian)

American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fifth Edition (DSM-5)*. Washington, DC.

Butler, G., Fennell, M., & Hackmann, A. (2008). *Cognitive-Behavioral Therapy for Anxiety Disorders: Mastering Clinical Challenges*. New York: Guilford Press.

Clark, D. A., & Beck, A. T. (2011). *Cognitive Therapy of Anxiety Disorders: Science and Practice*. New York: Guilford Press.

Klymchuk, V. O., & Gorbunova, V. V. (2017). Prevalence of the PTSD Symptoms among Ukrainian Children: a Brief Report on the Research Findings. *Problemy politychnoi psykholohii*, 6 (20), 162–170.

Paunovic, N. (2003). Prolonged Exposure Counter Conditioning as a Treatment for Chronic Posttraumatic Stress Disorder. *Anxiety Disorders*, 17, 749–499.

The Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW). (2013). *General recommendation No. 30 on women in conflict prevention, conflict and post conflict situations to CEDAW*. Retrieved from <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CEDAW/GComments/CEDAW.C.CG.30.pdf>

Wells, A., & Sembi, S. (2004). Metacognitive Therapy for PTSD: a Preliminary Investigation of a New Brief Treatment. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*, 35, 307–318.

Mikola M. Slyusarevskyy, Lidiya H. Chorna. Psychological condition and civic identity of the internally displaced children from East Ukraine

The internally displaced persons from East Ukraine, both adults and children, are influenced by the traumatic events. Children constitute an especially vulnerable group. Their socio-psychological adaptation and integration in the Ukrainian society are hindered by at least three main factors. The first one is the hostilities in the east of Ukraine whose witnesses and participants are the displaced persons exposed to a high risk of posttraumatic stress disorders development. The second factor is the difficulties in adaptation of the displaced persons to a new place of residence, and the third one is lack of consolidated political identity among lots of displaced persons, lack of pro-Ukrainian views on the future of the state where they live, which considerably aggravate their psychological problems. The survey of the public mood among the secondary school students including the displaced ones, which was carried out on the Donbas territory liberated from the Russian occupation in 2014, revealed the following trend: the students who believe that Ukraine can be preserved as a unitary state experience positive feelings two-three times more often than their opponents do. The pro-Ukrainian views of the students considerably improve their emotional state, and the opposite views worsen it. The recovery of the displaced persons from the emotional trauma will proceed faster if they identify the state whose citizens they are and become aware of their national identity. At the same time, the integration of the population of East Ukraine in the Ukrainian community must be based on patriotic education of the children in all the regions of Ukraine. The adults should realize the necessity of such education and care about proper conditions for it. Implementation of the socio-psychological projects, which could demonstrate the need for the integration, can be a starting point for the development of cohesion of Ukrainians. Another effective way to promote unification of Ukrainians is children's camps, where children from different parts of Ukraine could not only spend their holidays but also learn how to solve everyday life problems and be educated in the national traditions. The psychological support for the displaced children must be complex and take into account social, political and psychological components of the process of their integration in the Ukrainian society.

Key words: internally displaced persons, posttraumatic stress disorders, socio-psychological adaptation, patriotic education, civic identity.